

ד"ר אליאב שוחטמן

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

א. מצוות "מתנות לאביונים" — במי נאמרה?

המקור לדין מתנות לאביונים בפורים הוא באסתר¹, ולמדו חז"ל² שהחיוב הוא "שתי מתנות לשני בני אדם", דהיינו ש"די לכל אחד ואחד מתנה אחת"³. האם אמור דין מתנות לאביונים ביחס לישראל בלבד, או שמא נאמרה מצווה זו גם ביחס לנכרי?
 בפשטות צריך לומר, שדין זה — ביחס לישראל נאמר, בדומה ליתר המצוות (אלא אם פורש בהן שהן מתייחסות לנכרי)⁴, כפרט שהפסוק במגילה מדבר במפורש על "רעהו" (= "משלוח מתנות איש לרעהו ומתנות לאביונים"), ומצוי אצל חז"ל הלימוד: "רעהו — ולא עובד כוכבים"⁵. גם מצוות צדקה סתם (שלא בפורים) אמורה ביחס לישראל, שכן היא משמעותם הרגילה של הכתובים: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון"⁶. וכן: "פתח תפתח את ירך לאחיך לענייך ולאביונך בארצך"⁷, ומפורש בספר החינוך "שלא נמנע החסד והצדקה מאחינו בני ישראל"⁸. כתוב אחד מתייחס אמנם לא רק ל"אחיך": "כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך"⁹, ופירש רש"י¹⁰: "אף אם הוא גר או תושב, ואיזהו תושב — כל שקבל עליו שלא לעבוד עבודת אלילים, ואוכל נבלות". ברם, כתוב זה אינו עוסק בכל נכרי אלא בגר תושב בלבד שנאמרו בו מצוות מיוחדות¹¹, וזו אחת מהן. ביחס לנכרי סתם, שאינו "גר תושב", אין איפוא כל חיוב צדקה, ובפשטות צריך לומר שהוא הדין ביחס למצוות "מתנות לאביונים" שבפורים.

ואמנם, במקורות התורה שבעל-פה אין יסוד לתחולתו של דין מתנות לאביונים בנכרי.

1. אסתר ט, כב. 2. מגילה ז, א. 3. רש"י, שם, ד"ה שתי מתנות לארס אחד.
4. כמו, לדוגמא, דין ריבית (דברים כג, כא): "לנכרי תשיך". וראה מה שמובא באנציקלופדיה התלמודית, ערך "גוי", כרך ה, עמ' רצד.
5. ראה בבא קמא לו, ב (לעניין נזקי שור האמורים בשמות כא, לה). 6. דברים טו, ז.
7. שם, יא. 8. מהדרת שעוועל, ירושלים תשכ"ב, סי' תפא. 9. ויקרא כה, לה.
10. ויקרא, שם, והוא על פי התורת כהנים: "גר ותושב: גר — זה גר צדק, תושב — זה גר אוכל נבלות".
11. ראה הערך "גר תושב" שבאנציקלופדיה התלמודית, כרך ו, עמ' רפט.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתנג

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

אכן, כברייתא נשנה¹²: "מגבת פורים לפורים... ואין מדקדקין בדבר", ובנוסח שבירושלמי נוסף¹³: "אין מדקדקין במצות¹⁴ פורים אלא כל מי שהוא פושט ידו ליטול נותנין לו". אבל על פי פשוטם של דברים הכוונה היא שאין לבדוק כל עני ועני מִישראל אם הוא נזקק לקבל מתנות (ובשיעור שקיבל)¹⁵, ואין הבריייתא מדברת כלל על נכרי. ואמנם, הרמב"ם, בפוסקו את ההלכה בעניין מצוות מתנות לאביונים, כתב¹⁶: "וחייב לחלק לעניים... ואין מדקדקין במעות פורים אלא כל הפושט ידו ליטול נותנין לו"; אין הרמב"ם מזכיר את האפשרות לקיים מצווה זו באביוני נכרים.

בשולחן-ערוך¹⁷, לעומת זאת, מוצאים אנו: "אין מדקדקין במעות פורים אלא כל מי שפושט ידו ליטול נותנים לו, ובמקום שנהגו ליתן אף לעכו"ם נותנים". מן הראוי לברר מה מקורו של המנהג הנזכר בשולחן ערוך, שכן אצל הראשונים אנו מוצאים שתי שיטות שונות בעניין זה. כמו כן יש לברר מה טעמו ונימוקו של המנהג ומה המשמעות הנודעת לו; האם במתן מתנות לאביוני נכרים ניתן לצאת ידי המצווה, או שאין זה אלא היתר לתת גם לעניי נכרים ואין הכוונה שניתן לצאת ידי המצווה בנתינה לנכרים בלבד?

ב. מנהג אשכנז וההתנגדות שקמה לו מצד ר' קלונימוס הזקן

המקור הקדום ביותר שבו נזכר המנהג ליתן מתנות לאביוני הנכרים בפורים קשור בשמו של ר' קלונימוס הזקן, מחכמי אשכנז הקדמונים (בן תקופתו הצעיר של רש"י). וכך נמצא בספר שבלי הלקט¹⁸:

"ומצאתי שכך היה מנהגו של רבינו קלונימוס הזקן כשהיה מחלק מעות לאביונים בפורים אינו נותן לעבדים ולשפחות כלום. וכן היה אומר: הנותן פרוטה לעבד גוזל את העניים ומראה עצמו כאילו מקיים ומתנות לאביונים האמור באביוני ישראל. לפי שמתחלה נהגו עניים המתביישים, לשלוח התינוקות לפתחיהן של ישראל, ונהגו ליתן אף לשפחות ולמיניקות עובדות כוכבים שלא לצורך התינוקות. ור' קלונימוס אינו נוהג כן, אבל אומר: מי שעושה כן, טוב ממנו הזורק צרור לים, וקורא על העושה כן: וכסף הרכיתי לה וכו'¹⁹, שהקב"ה הרבה זהב לישראל ממנו²⁰ לעבודת המשכן, אירע להם מעשה העגל ופרקו נומי הזהב. משל לאדם שהיה מנהגו לקבל אורחים; באו אורחי ישראל וקיבלם; באו אורחי כותים וקיבלם; אמרי²¹: שוטה הוא ודרכו בכך ואיבד מה שעשה בראשונה"²¹.

יסודו של המנהג ליתן מתנות לעניי נכרים הוא איפוא במנהגם של העניים באשכנז לשגר

12. בבלי, בבא מציעא עח, ב; תוספתא מגילה א, ה.

13. ירושלמי, מגילה, פרק א, הלכה ד (ברפוס וילנא).

14. בנוסח שבתוספתא: במגבית (או במגבת).

15. ראה פירוש רש"י לב"מ, שם, ד"ה ואין מדקדקין.

16. הלכות מגילה ב, טז. 17. ש"ע אור"ח, סי' תרצד, סעיף ג.

18. שבלי הלקט, סי' רב (מהדורת באבער, עמ' 158). נוסח קצר יותר, וקצת משובש, נמצא גם בספר מעשה

הגאונים, סי' נוה, ברלין תר"ע, עמ' 46-47; גם שם מיוחסים הדברים במפורש לר' קלונימוס הזקן.

19. הושע ב, י; וכסף הדכיתי להם וזהב עשו לבעל.

20. בנוסח שבמעשה הגאונים: "והביאו". וכן הוא במקילות שבמחזור ויטרי, סדר רש"י ועוד (ראה להלן).

21. במקום פיסקה זו, הנוסח במחזור ויטרי, סי' רמה (עמ' 111), הוא: "איבד את הראשונה, שאומרים העולם:

שוטה ודרכו בכך. אף זה הנותן מתנות לגוי איבד מתנות שנתן לישראל, שאינו נראה שהוא עושה לשם

שמים אלא שדרכו בכך. והפודש מעשות זאת יזכה בנועם ה' לחיות", נוסח זה נראה מתוקן יותר (ואפשר

שהפיסקה האחרונה היא תוספת משל בעל מחזור ויטרי המביא את הדברים).

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתנד]

ד"ר אליאב שוחטמן

את ילדיהם הקטנים בלוויית שפחות ומניקות נכריות לחזר על פתיחהם של ישראל לאחר שהתכיישו לעשות כן בעצמם, ואלו נהגו ליתן גם לתינוקות וגם למלוות הנכריות שלהם שלא לצורך התינוקות.

כנגד מנהג זה יצא ר' קלונימוס הזקן, ולכך הוא נתן שני נימוקים: א. העושה כן גוזל את העניים (אף שהוא מדמה לעצמו שהוא מקיים בכך את מצוות מתנות לאביונים), וזאת מכיוון שהמצווה אינה מתייחסת אלא לאביוני ישראל. ב. הנותן מתנה לגוי מגלה בכך שאין הוא מקיים את מצוות מתנות לאביונים לשם שמים, שהרי הוא נותן לכל אדם — דבר שאין הוא מצווה עליו, ומתוך כך מתברר שגם מה הוא נתן קודם לכך ליהודי לא נבע מכוונה לקיום מצווה (לשם שמים) אלא מכך שדרכו לתת לכל מי שמבקש.

יש מי שרצה לייחס את ההתנגדות למנהג האמור, לרש"י (ולא לר' קלונימוס הזקן). בקובץ תשובות רש"י מובא העניין הנדון²², ובראש הסימן מפורטים על ידי המהדיר המקורות המאזכרים אותו, שבחלקם שייכים לחיבורים שמבית מדרשו של רש"י. מסקנתו של המהדיר היא: "אמנם במעשה הגאונים... ובשבלי הלקט... מייחס [מה ששייך לרש"י] לר' קלונימוס הזקן. ועל פי חמשה עדים יקום דבר שהוא לרבינו [=רש"י]. ברם, לבד מן העובדה שאין לייחס חשיבות מפליגה לעצם העובדה שגירסה מסוימת נתמכת על ידי מספר גדול יותר של מקורות, שכן יש לבדוק את טיב המקורות, קדמותם וכו', הרי דומה שמבדיקת חמשת המקורות הללו גופם אין יסוד למסקנה הנחרצת, כאילו יש לייחס דברים אלה לרש"י. נעניין איפוא במקורות אלה.

ראשית יש לציין, כי נוסף לשני המקורות הנ"ל המאזכרים במפורש את ר' קלונימוס הזקן, נמצא הדבר מפורש בשמו גם במקור נוסף שהוא עצמו מזכיר: בספר הפרדס, סוף סי' רה²³. ומכאן ליתר המקורות: במחזור ויטרי, סי' רמה, מובא המנהג לתת מתנות לעבדים ושפחות גויים, וההתנגדות למנהג היא אנונימית: "והיה הדבר קשה בעיני ר'". הוא הדין ביחס לסידור רש"י, סי' שמו. למקורות אלה שנזכרו שם, יש להוסיף עוד מקור המביא עניין זה: אורחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, שאף שם לא מצויין שמו של איש²⁴. בשני מקורות בלבד נזכר שמו של רש"י: בהגהות מיימוניות ובספר המנהיג. נכרך איפוא מה ניתן להסיק ממקורות אלה לענייננו.

בהגהות מיימוניות מובא העניין דנן בזה הלשון²⁵: "כתב תלמיד אחד לפני רש"י ראיתי בני אדם שנהגו לחלק מתנות פורים לעבדים ולשפחות העובדים בבית ישראל והיה הדבר קשה בעיני רבי... ואין רבי נוהג בדבר זה...". מהדיר תשובות רש"י פירש, ש"רבי" הנזכר כאן הוא רש"י, וזאת על יסוד ההנחה שמילה זו מוסבת על הפתיחה: "כתב תלמיד אחד לפני רש"י". אבל אין לפרש כך. משמעותה של פתיחה זו היא, שהקטע הבא בעקבותיה הובא על ידי בעל הגהות מיימוניות מתוך חיבור שכתב תלמידו של רש"י, דהיינו שהמובאה היא מתוך אחד מספרי דבי רש"י: מחזור ויטרי, סידור רש"י או חיבור אחר שהיה לפניו. אין הכוונה איפוא שהדברים נאמרו לפני רש"י ורש"י התנגד לכך, ואין לכן כל זיקה בין "רבי" הנזכר בהמשך הקטע ובין רש"י הנזכר בפתיחה. בספרי דבי רש"י שלפנינו, אין כל יסוד לזהות את "רבי" האנונימי עם רש"י, לכן אין סיבה מדוע לא לקבל את הזיהוי הברור הקיים באחד מן החיבורים שמבית מדרשו של רש"י, הלא הוא ספר הפרדס, עם ר' קלונימוס הזקן — זיהוי

22. תשובות רש"י, מהדורת י' אלפנבין, ניו יורק תש"ג, סי' קלא.

23. ספר פרדס הגדול, ד"צ של מהדורת ורשה תר"ל, דף לח, ע"ב.

24. אורחות חיים, הלכות מגילה ופורים, סי' לד, ירושלים תשט"ז, עמ' רסח.

25. רמב"ם, סוף פרק ב מהלכות מגילה.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

[תתנה]

המתאשר מתוך שני חיבורים נוספים: מעשה הגאונים ושכלי הלקט. המקור השני בו נזכר שמו של רש"י בעניינינו הוא ספר המנהיג; וכך נאמר שם²⁶: "ומנהג צרפת שנהגו לתת מעות ביום פורים לעניי ישראל בצאתם ממקדש מעט, ומביאות המניקות גויות את התינוקות ונותנים להם, וקרא ר"ש עליהם את המקרא הזה: וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל, שהם בתחילה הורגלו לכך על שם ומתנות לאביונים ועכשיו באות הגויות ונוטלות אותן ואסור לעשות כן...". כאן איפוא, לראשונה, מקור מפורש המזהה, לכאורה, את אותו "רבי" אנונימי הנזכר באחדים מן המקורות שבעניינינו עם רש"י [=ר"ש]. אבל דומה שאין בכך ראיה של ממש.

חיבוריו של רש"י, והחיבורים שמבית מדרשו של רש"י, הם מן המקורות החשובים של ספר המנהיג²⁷. אם לנגד עיניו של בעל ספר המנהיג היה סידור רש"י, או מחזור ויטרי, בנוסח כפי שהם לפנינו, דהיינו שלא נאמר שם אלא "רבי", יכול היה בעל ספר המנהיג לסבור שהכוונה היא לרש"י, שהרי הספרים הללו נכתבו באמת על ידי תלמידיו של רש"י. אבל משנמצא, על פי המקורות המקבילים, וביניהם מקור קדום מבית מדרשו של רש"י עצמו – שיש זיהוי ברור לאותו "רבי" אנונימי, דהיינו שהמדובר בר' קלונימוס הזקן, מתברר – כמעט ללא צל של ספק – שזיהויו של ספר המנהיג לא נבע אלא מתוך מה שדימה על-סמך המצוי לפניו, כאמור, ואין בכך כדי לבטל את הזיהוי המוחלט העולה מתוך המקורות המפורשים: ספר הפרדס, מעשה גאונים ושכלי הלקט; ועל פי שלושה עדים יקום דבר²⁸. מסקנת הדברים היא איפוא, שההתנגדות למנהג מתן מתנות לעניי נכרים בפורים מקורה ברבינו קלונימוס הזקן²⁹.

שם אחר שנקשר במקורות עם ההתנגדות למתן מתנות לאביוני הנכרים, הוא של רבינו אפרים. בין כל המקורות שנזכרו לעיל, נמצא שמו של רבינו אפרים רק בהגהות מיימוניות³⁰. לאחר שמוכר שם מה שכתב "תלמיד אחד לפני רש"י", נוסף הקטע הבא:

"וכן נמצא בשם מורי רבינו ששמע בשם רבינו אפרים ולפיכך כתב דבעיר חדשה שלא הרגילו בכך אסור להרגילם, אבל במקום שהרגילו אין לבטל הדבר מפני דרכי שלום כדתנן: מפרנסין עניי גוים עם עניי ישראל וכו' ומחזיקין ידיהם בשביעית ושואלים בשלומם כבשלום ישראל מפני דרכי שלום, ע"כ".

מיהו רבינו אפרים הנזכר כאן, מיהו "מורי רבינו" המוסר בשמו, ומה בדיוק היתה השמועה בשמו של רבינו אפרים?

בשאלות אלה מתחבט "שציפנסקי בספרו "רבינו אפרים"³¹. את המובאה הנזכרת מביא המחבר, על פי ההגהות מיימוניות, בין פסקים ופירושים המיוחסים לרבינו אפרים, תלמיד הרי"ף, ואשר ייחוסם אליו מוטל בספק. המחבר מציין, שלא נתברר מה שמע בשם רבינו

26. ספר המנהיג, הלכות מגילה, מהדורת הרי"ף רפאל, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' רמח-רמט.
27. ראה במבוא לספר המנהיג, שם, עמ' 34-35. ושם ציין לעובדה שלא תמיד מקפיד המחבר להזכיר את שמו של רש"י, או את שם החיבור שממנו הוא מביא את הדברים.
28. לשלילת זיהויו של "רבי" כרש"י דאוי להעיר עוד, כי בספר האורה המיוחס לרש"י, חלק א, סי' סז (הלכות מגילה ופורים), מהדורת באבער, עמ' 65, לא מוכר כל דבר בעניין דנן. ובספר איסור והיתר נזכר "רבי" בלבד, כפי שעולה מהערת הרי"ף אלפנבין בראש סי' קלא הנ"ל שבתשובות רש"י (על פי ספר איסור והיתר שבכ"י).
29. על הטעות שבייחוס התנגדות זו לרש"י כבר עמד א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 17, הערה 64.
30. לעיל, הערה 25.
31. "שציפנסקי, רבינו אפרים, תלמיד חבר של הרי"ף, פירושים פסקים ותשובות, ירושלים תשל"ו, עמ' 441.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתנו]

ד"ר אליאב שוחטמן

אפרים — "עצם הדין שלא ליתן המתנות לאביונים לגויים, או המשל לאדם לפרש בו הענין הנדון". לשאלת זהותו של "מורי רבינו" המוסר את השמועה, מעלה המחבר שתי אפשרויות: (א) כל הקטע "הוא מנוסח מה שכתב התלמיד לפני רש"י, שהרי לא כתב 'ע"כ' (=עד כאן) קודם לו אלא אחריו"; לפי זה "מורי רבינו" הוא רבו של אותו תלמיד אנונימי. (ב) קטע זה הוא משל בעל הגהות מיימוניות עצמו, "וב'מורי רבינו' המכוון לרבו שלו והיינו מהר"ם מרוטנבורג". ביחס לזהותו של רבינו אפרים דעתו של המחבר היא, שאם האפשרות הראשונה הנ"ל היא הנכונה, כי אז "על כרחך שאין המדובר ברבינו אפרים מרגנשבורג או רבינו אפרים מבונא אלא באחד שחי בדורו של רש"י והיינו רבינו אפרים דידן" [=תלמיד הרי"ף]. לדעת המחבר, גם אם האפשרות השניה היא הנכונה "ומהר"ם הוא ששמע 'בשם רבינו אפרים', אין הכרח לומר שאינו רבינו אפרים הקלעי" [=תלמיד הרי"ף].

והנה, לפנינו תשובה קצרה של מהר"ם מרוטנבורג³² העוסקת במנהג דנן, שנתעלמה מעיניהם של כל העוסקים עד כה בפרשה זו. בתשובה זו יש כדי לסלק באופן מוחלט את הספק ביחס לזהותו של "מורי רבינו" היא מבהירה מה שמע "מורי רבינו" בשם רבינו אפרים, ודומה שיש בה גם כדי לבטל את ההנחה כאילו מדובר כאן ברבינו אפרים תלמיד הרי"ף. וכך נאמר שם:

"ומה שנוהגים ליתן בפורים לשפחות בעיר חדשה שלא הרגילים בכך, אסור להרגילם. ורבינו אפרים ז"ל היה קורא עליהם: וכסף הרביתי להם וזהב עשו לבעל. אבל במקום שהרגילים כבר, אין לבטל הדבר מפני דרכי שלום, כדתנן: מפרנסין עניי גוים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום".

אין איפוא כל ספק ש"מורי רבינו" הנזכר בהגהות מיימוניות הוא אמנם מהר"ם מרוטנבורג — כהשערה החילופית שמעלה הרי"ף שציפנסקי. כמו כן מסולק הספק ביחס לשאלה: מה השמועה ששמע מהר"ם בשמו של רבינו אפרים? בשמו של רבינו אפרים נמסר, כי הוא התנגד למנהג ליתן מתנות לשפחות גויות, וקרא על אלו שעושים כן את הפסוק: וכסף הרביתי להם וגו'. ההבחנה בין מקום שבו לא הורגלו לתת מתנות לעניי נכרים ובין מקום שכבר הורגלו בכך, אינה איפוא מדבריו של רבינו אפרים אלא הוא חלק מהוראתו של מהר"ם מרוטנבורג (וראה להלן)³³.

מנוסח תשובתו של מהר"ם מרוטנבורג אין אמנם הכרעה מפורשת ביחס לשאלת זהותו של רבינו אפרים, אבל דומה שמצד הסברה קרוב יותר לשער שהוא רבינו אפרים מרגנשבורג³⁴, שחי בגרמניה במאה השתיים-עשרה למניינם (1110-1175), מאשר לשער שהוא תלמיד הרי"ף שחי בצפון-אפריקה ונפטר שם בראשית המאה השתיים-עשרה. הרי"ף שציפנסקי דן בשאלת זהותו של רבינו אפרים אך ורק מתוך התייחסות להיבט הכרונולוגי, ומבחינה זו מסקנותיו הן בוודאי בגדר האפשר, ואולם היבט זה אינו ההיבט היחיד שאותו יש לשקול³⁵.

32. שו"ת מהר"ם בר ברוך, מהרורות רבינוביץ, לבוב תר"ך, סי' קפד.

33. וראה בית יוסף לטור או"ח, סוף סי' תרצז: "והה"ם בשם רבי אפרים כתב רבעיר שלא הורגלו בכך אסור להרגילן...". אבל אין כמעט ספק שהב"י כתב כן על פי הגהות מיימוניות, ולא על פי תשובת מהר"ם עצמה (אף שכתב כן בשמו של "הר"ם", בעוד שבהגהות מיימוניות נזכר, כאמור, רק "מורי רבינו"; ואפשר שלב"י היה נוסח אחר מזה שלפנינו).

34. על הטעם להסתברות הקטנה שמדובר בר' אפרים מבונא, שאף הוא חי באותה תקופה בגרמניה, ראה מה שכתב הרי"ף שציפנסקי, שם, עמ' 147. הערה 4, והדברים יפים גם לענייננו.

35. הרי"ף שציפנסקי עצמו, כותב במקום אחר בספרו (עמ' 148), שבמקום שיש ספק בזיהויו של "רבינו

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

תתנו

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

רבינו אפרים מרגנשבורג חי בגרמניה – מקום מושבו של מהר"ם מרוטנבורג – כשני דורות לפניו, ודברים בשמו נמסרים לרוב הן בחיבוריהם של חכמי גרמניה האחרים³⁶ והן בחיבוריו של מהר"ם עצמו³⁷. לעומת זאת, ביחס לרבינו אפרים תלמיד הרי"ף, מציינן הרי"ף שציפנסקי עצמו במבוא לספרו³⁸ שאין הוא נזכר על ידי מהר"ם מרוטנבורג אלא פעם אחת ויחידה, ואף זאת לא מכלי ראשון, אלא על-פי הראב"ה שמצטטו על פי ספר העיטור³⁹. סביר אפוא הרבה יותר להניח שרבינו אפרים הנזכר על ידי מהר"ם הוא החכם שחי בארצו ושמסורות רבות ממנו הגיעו לידינו, מאשר להניח שמדובר בתלמיד הרי"ף שחי הרבה מאוד לפניו בצפון-אפריקה, ושאותו אין מהר"ם מזכיר כמעט בכלל בחיבוריו⁴⁰.
זאת ועוד: חשוב מאוד ליתן את הדעת לטיבו של המאמר המובא בשמו של רבינו אפרים, כאמצעי נוסף לקביעת זהותו. המאמר אשר אותו מביא מהר"ם בשמו של רבינו אפרים זהה עם מה שכבר מיוחס במקורות קדומים יותר לרבינו קלונימוס הזקן. קורה אמנם שאותו רעיון עצמו יועלה על-ידי שני אנשים שונים באופן בלתי תלוי לחלוטין, בלא שיהיה ביניהם כל קשר, אבל הזהות במקרה דנן אומרת דרשני. השימוש בפסוק שאותו קורא רבינו קלונימוס על הנוהגים ליתן מתנות לשפחות גויות, הוא ללא ספק מקורי, ופרט לתשובתו הנדונה של מהר"ם מרוטנבורג, לא מצאנו (ככל שידיעתי מגעת) שימוש דומה בפסוק זה לא במקורות קדומים לרבינו קלונימוס ולא במקורות המאוחרים לו. לעניות דעתי, רחוק לשער ש"רבינו אפרים" הנזכר בתשובת מהר"ם הגה מדעתו את קריאת הפסוק שבספר הושע על הנוהגים לתת מתנות לאביוני הנכרים, ומתקבל על הדעת שהוא קרא עליהם פסוק זה על-פי המסורת שהיתה בידו מרבינו קלונימוס. הסבירות שרבינו אפרים מרגנשבורג הוא ששימר מסורת זו ביחס למנהג שקיים היה במקומו, היא וודאי גדולה הרבה יותר מן ההשערה, שרבינו אפרים, תלמיד הרי"ף, הוא שביטא את התנגדותו למנהג, שאין כל הוכחה שכלל שרר במקומו, באמצעות אותו פסוק שבו הביע רבינו קלונימוס את התנגדותו.

ג. חידושו של מהר"ם מרוטנבורג

קשה לדעת באיזו מידה פשטה הוראתו של ר' קלונימוס הזקן שלא לתת מתנות לנכרים בפורים. מכל מקום, עצם העובדה שכמאתיים שנה אחריו נזקק מהר"ם מרוטנבורג לשאלה המתייחסת ל"מה שנוהגים ליתן בפורים לשפחות בעיר חדשה", מעידה שלמרות התנגדותו

אפרים" סתם, יש לעמוד, בין היתר, על "יחסיהם כלפי המנהגים". ועל ר' אפרים מרגנשבורג הוא כותב (עמ' 151), "שלחם כל ימיו נגד המנהגים כשהיו לדעתו בניגוד להלכה... ואילו לרבינו אפרים איש המגרב אנו מוצאים שדוחה הלכה לאיסור מפני המנהג להיתר, על אף נטייתו להחמיר כמעט בכל מקום באיסורים". כיוון שבנדון הנן מדובר בהתנגדותו של "רבינו אפרים" למנהג, ראוייה אף הבחנה זו באישיותם של שני החכמים להילקח בחשבון כשיש ספק בקביעת זהותו של החכם.
36. להבאתו במרדכי, ראה ש' כהן, ר' מרדכי בן הלל האשכנזי, סיני, כרך יד (תש"ד), עמ' שכא-שכג (ואין הרשימה שם ממצה: ראה, לדוגמא, גם מרדכי לב"מ, סי' רטז). וראה א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם, עמ' 199-207, והמקורות המובאים שם.
37. ראה הלכות שמחות, סי' ה: שו"ת מהר"ם בן ברוך, דפוס פראג, סי' תרי, תרמו, תקנ"ג.
38. רבינו אפרים, עמ' 171.
39. ראה שערי תשובות למהר"ם בן ברוך, מהדורת בלאך, ברלין תרנ"א, כ"י אמשטרדם, סי' רמו, עמ' 243.
40. מן הראוי להעיר, שכמקום אחד (שערי תשובות הנ"ל, סי' צט, עמ' 192) כותב אמנם מהר"ם שהיה בידו "ספר גדול מחובר מתשובות תכמי אפריקא ששאלו מגאוני בבל והשיבום". אבל חיבור זה הכיל, ככל הנראה, רק תשובות מתקופת הגאונים, ולא תשובות משל רבינו אפרים (התשובה שאותה מביא שם מהר"ם היא של רב נטרונאי גאון).

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תנח"ך]

ד"ר אליאב שוחטמן

של ר' קלונימוס (ובוודאי, כמסתבר, גם של חכמים אחרים בעקבותיו; על זו של רבינו אפרים יודעים אנו מתשובת מהר"ם, כאמור), לא בטל המנהג לחלוטין⁴¹.

בהתייחסו למנהג זה, מבחין מהר"ם בין לכתחילה ודיעבד: במקום שלא נהגו כך "אסור להרגילים", אבל במקום שכבר רגילים בכך "אין לבטל הדבר, מפני דרכי שלום".

מהר"ם מקבל איפוא, בעיקרון, את התנגדותו של ר' קלונימוס למנהג (בגלגולה המאוחר, מפיו של רבינו אפרים), אלא שהוא קובע, שכאשר נוהגים כבר בפועל לתת לנכרים, שוב אין לבטל המנהג, וזאת מפני דרכי שלום.

השימוש שעושה מהר"ם בשיקול של "מפני דרכי שלום" כדי להכשיר מציאות זו, שלכתחילה היא אסורה, מעורר את השאלה: מדוע אין השיקול הזה יפה אף כדי להכשיר את הדבר לכתחילה, שהרי התקנה של "מפרנסין עניי גויים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום"⁴², שעליה מסתמך מהר"ם, לא נאמרה, לכאורה, רק ביחס למצב של בדיעבד, אלא גם לכתחילה?

שאלה זו מתעוררת למעשה לא רק כלפי מהר"ם, אלא גם כלפי ר' קלונימוס הזקן שהתנגד ראשון למנהג: מדוע התנגד ר' קלונימוס למתן מתנות לגויים, כשלמעשה אין בכך אלא מילוי אחר התקנה? הקושי קיים גם ביחס לנימוקים שנתן ר' קלונימוס להתנגדותו. כזכור, ביסס ר' קלונימוס את התנגדותו על שני נימוקים: (א) גזל עניי ישראל. (ב) במתן מתנות לגויים יש משום גילוי שמעשה הנתינה ליהודי אינו לשם שמים. לכאורה, לשני הנימוקים ניתן למצוא אמנם תימוכין בהלכה. ביחס לנימוק הראשון, ההגדרה של גזילה היא אמנם: לקיחת ממון חבירו בחזקה מתוך רשותו⁴³, וכאן אין מדובר אלא במניעת בעלי הזכות (העניים מישראל) מלקבל את המגיע להם, ולא בלקיחת המעות מרשותם בכוח. אלא, שבפוסקים הורחבה היריעה, וגם במניעת צדקה מזה שראוי לכך ראו מעשה של גזילה⁴⁴. וביחס לנימוק השני, מוצאים אנו רעיון דומה בדין האוסר השבת אבידה לנכרי: "אמר רב יהודה אמר רב: ...המחזיר אבידה לכותי עליו הכתוב אומר: למען ספות הרוה את הצמאה לא יאבה ה' סלוח לו"⁴⁵. ופירש רש"י⁴⁶, שהחטא שבהשבת אבידה לנכרי הוא בכך ש"השווה וחבר כותי לישראל ומראה בעצמו שהשבת אבידה אינה חשובה לו מצות בוראו, שאף לכותי הוא עושה כן, שלא נצטווה עליהם"⁴⁷. כלומר, קיום מצווה ביחס לנכרי, שעליו

41. א' גרוסמן בספרו הנזכר לעיל (הערה 29), שם, מביא מנהג זה ומעיר, ש"נסיונו של ר' קלונימוס ב"ר יצחק לבטל מנהג זה לא עלה יפה! (מעשה הגאונים, עמ' 46)". מסתבר, שמסקנה זו מבוססת על המספר הרב של המקורות כהם ניתן ביטוי להתנגדות למנהג שמקורה בר' קלונימוס. אכן דומה, שעצם העובדה שהתנגדותו מצאה ביטוי במספר רב של חיבורים מוכיחה שבמישור ההלכתי היה הד חשוב להתנגדות זו. כדאי גם לציין למה שמוכח בספר המנהיג (הערה 26 לעיל): "ויש שמונעים שלא לתת להם [=לגויים] עד אחרי הפורים". הוראה זו נכעה, ככל הוראה, מן ההתנגדות שמקורה בבית מדרשו של ר' קלונימוס הזקן. ומכאן שגם אם במציאות היו שלא הקפידו על אימתן מתנות לגויים, מכל מקום חכמי ההלכה — בחלקם לפחות — ביקשו למנוע מצב זה.

42. גיטין סא. א. בכרייתא. 43. ראה רמב"ם, הלכות גזילה ואבידה א. ג.

44. ראה שו"ת הרשב"א, חלק א, סי' תתעב, ביחס למי שנוטל צדקה ואינו צריך, וכן שו"ת הרשב"א, חלק א, סי' תריז, חלק ב, סי' שטו, וחלק ז, סי' תמט, על שינוי מטרת צדקה והקדש — דבר שיש בו משום שילת זכויותיהם של העניים, שלהם נעשה ההקדש. ביחס לכך ראה גם שו"ת מהר"ם בן ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' עד. וראה שו"ת מהר"ם בן ברוך, שם, סי' רצא, על מי שמתחזק בכספים שנמסרו למטרת נדוניה ומסרם לבעל-החוב, שדינו כגזול. בין האחרונים ראה שו"ת מהר"ם גאיוון, ירושלים תשמ"ה, סי' כב.

45. סנהדרין עו. ב. שם, ד"ה והמחזיר אבידה לכותי.

47. והשווה עם הטעם שבדברי הרמב"ם, הלכות גזילה ואבידה יא. ג. לסוג הנכרים שבהם נאמר איסור זה.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתנתן]

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

לא נצטווה, יש בו פגם, שמראה בכך שאינו עושה כן מחמת ציווי ה', כי אם מחמת שהשכל או הרגש מחייבו לכך⁴⁸. ואולם, לתימוכין אלה היה מקום אלמלא התקנה המפורשת המתירה לתת צדקה לנכרים. אבל מאחר שמעשה כזה מותר (לאור התקנה), כיצד ניתן לראות בכך גזל, ומדוע ייחשב העושה כן למי שאינו עושה את מעשה המצווה כלפי יהודי כמי שאינו עושה מעשיו לשם שמים, הרי בכך שהוא נותן לנכרי הוא פועל על פי הדין, ולא — כפי שעולה מדבריו של ר' קלונימוס — משום שדרכו בכך?

דומה שצריך לפרש, שלדעת ר' קלונימוס יש במתן מתנות לנכרים בפורים משום גזל עניי ישראל, משום שמדובר במצווה הצריכה להתקיים בעניי ישראל דווקא. התכלית של מצוות מתנות לאביונים היא, שהשימוש במתנות יהיה לצורך פורים⁴⁹, ונתינת מתנה לנכרי, שאינו מצווה על שמחת פורים, אין בה כדי למלא אחר התכלית של קיום המצווה. כיוון שבמתן מתנה לנכרי בפורים אין מושגת מטרת המצווה, הרי שיש לראות בכך מעין שינוי ממטרות הצדקה, וכשם שהמשנה ממטרות הצדקה נחשב לגזל⁵⁰, כך גם הנותן מתנות לנכרי בפורים נחשב לגזלן. לפי זה, התקנה שתקנו חז"ל בעניין פרנסת עניי גויים עם עניי ישראל משום דרכי שלום, אינה מתייחסת, לדעתו של ר' קלונימוס, אלא לצדקה בדרך כלל, ולא לדין מיוחד זה של מתנות לאביונים בפורים, וכיוון שאין תקנה זו חלה על מצוות "מתנות לאביונים", הרי שאין כל היתר לתת מתנה לנכרי בפורים, ומי שעושה כן נחשב לגזול את העניים. לא זו בלבד, אלא שכיוון שלדעת ר' קלונימוס אין בסיס חוקי לנתינת מתנות לנכרי בפורים, הרי שבמתן מתנות לנכרים מגלה הנותן שגם מעשה המצווה שהוא עושה כלפי אחיו היהודים אינו לשם שמים, כיוון שאין הוא פועל מפאת החיוב שבדין אלא מפני שדרכו בכך כלפי כל אדם (גם כלפי מי שאינו חייב)⁵¹.

ראה עינים למשפט לסנהדרין, שם, אות א; מרגליות הים לסנהדרין, שם; ספר חסידים, מהדורת הר"ר מרגליות, ירושלים תשכ"ד, סי' שנח, בהערות המהדיר, ס"ק ב.

48. וראה מאמרו של ר' אלעזר בן עזריה בתורת כהנים, פרשת קדושים, פרק ט, יב: "מנין שלא יאמר אדם: אי אפשר ללבוש שעטנז, אי אפשר לאכול בשר חזיר, אי אפשר לבוא על העררה, אבל [=יאמר]: 'איפשי, מה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי כן', תלמוד לומר: 'ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי', נמצא פורש מן העבירה ומקבל עליו מלכות שמים". ופירש רבינו הלל (תורת כהנים, ירושלים תשכ"א, חלק ב, דף מח, ע"ב): "דמשמע [=מפסוק זה], הדקדוש ברוך הוא הבדילם, ולא מנפשייהו, וכי אמר כן — נמצא פורש מן העבירה, ומקבל [עליו מלכות שמים]". וראה דברי הרמב"ם ב"שמונה פרקים" (הקדמת מסכת אבות), פרק ששי, וראה גם דבריו, שם, בסוף פרק חמישי, על הצורך שכל מעשיו של אדם יהיו לשם שמים.

49. ראה כף החיים, או"ח, סי' תרצד, ס"ק טו, ית-ולח; ערוך השלחן, או"ח, סי' תרצד, סעיף ז; משנה ברורה, סי' תרצד, ס"ק ב. ראוי להעיר, שלאור ההנחה, שדעתו של מי שנותן מתנות לעניים בפורים היא כי לא ייעשה בכספי הצדקה שימוש אחר, יש בתלמוד (בבא מציעא עח, ב) דעה, שאסור לעניי המקבל את הצדקה, להשתמש בה אלא לצרכי פורים. כך גם נפסקה ההלכה על ידי כמה מהראשונים, ראה טור או"ח, סי' תרצד; הגהות מיימוניות על הרמב"ם, הלכות מגילה, פרק ב, אות ד; סמ"ק, סוף סי' קמח. והשווה עם דעת הר"ף, בבא מציעא, פרק ששי, סי' תעד, רפוס וילנא, דף מח, ע"ב; הרמ"א בהגהותיו לשו"ע או"ח, סי' תרצד, סעיף ב. לדעת הרמב"ם, ראה הלכות מגילה ב, טז, ומש"כ הלחם משנה, שם. ומכל מקום, לדעת הכל אין גבאי הצדקה רשאים לשנות ממצוות פורים לצדקה אחרת; ראה רמב"ם, שם; שו"ע או"ח, סי' תרצד, סעיף ב. הטעם לכך הוא, שבפורים נאמר (אסתר ט, יז) "ימי משחה ושמחה", והגבייה היתה לתכלית זו. וראה עוד בעניין זה: מטה יהודה לשו"ע או"ח, סי' תרצד, דין ב.

50. ראה לעיל, הערה 44.

51. וראה ט"ז לשו"ע יו"ד, סי' קנא, ס"ק ט, הכותב, שאלמלא התקנה הקובעת שמפרנסים עניי גויים עם עניי ישראל, היה אמנם מקום לחשוב שיש איסור בפרנסת גויים מכיוון שהנותן להם צדקה משווה אותם לישראל, "ומראה שמצוות הקדוש ברוך הוא אינה חביבה לו".

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תחס]

ד"ר אליאב שוחטמן

לשיטתו של ר' קלונימוס, במתן מתנות לנכרים בפורים יש איפוא משום איסור מוחלט, שאין להתירו גם בדיעבד. בניגוד לשיטה זו סבור מהר"ם מרוטנבורג, שהאיסור אינו אלא לכתחילה, בהיעדר מנהג, אבל בדיעבד — אם כבר קיים המנהג לתת נכרים — אין לבטל את המנהג מפני דרכי שלום. ולכאורה קשה: התקנות שתיקנו חז"ל ביחס לנכרים מפני דרכי שלום, מאופיינות בכך שאין בהן משום התרתו של איסור כלשהו, אלא הן באו להשוות את מעמדו של נכרי לזה של יהודי⁵². כיצד איפוא עשה מהר"ם שימוש בנימוק של "מפני דרכי שלום" כדי להתיר איסור, ולוא בדיעבד?

ונראה לומר, שלדעת מהר"ם, במתן מתנות לנכרים בפורים אין אמנם איסור גמור. יש לדייק בדבריו בתשובתו. בניגוד לר' קלונימוס, המבסס את התנגדותו למנהג על שני טעמים: היות הדבר בבחינת גזל, והפגם הנוצר בהשוואת נכרי לישראל, אין מהר"ם מזכיר כלל את הטעם של גזל אלא רק את הטעם השני, המבוסס על דרשת הפסוק בהושע, שכלל הנראה אינו מבטא, בעיניו של מהר"ם, אלא איסור מוסרי בלבד. בכוחו של איסור מוסרי זה די אמנם כדי לבסס התנגדות לחידושו של מנהג, אבל כאשר מנהג כזה כבר קיים ועל הפרק עומדת השאלה אם לבטלו, ניתן לעשות שימוש בנימוק של "מפני דרכי שלום" כדי שלא לבטלו, שהרי בכך אין להתיר איסור גמור⁵³.

ד. מנהג ספרד וכיסוסו על ידי הרמב"ן

לעומת ארצות אשכנז, שם התנגדו חכמים למנהג של מתן מתנות לעניים הנכרים בפורים, ורק מהר"ם הסכים לקיים את המנהג במקום שהוא כבר קיים⁵⁴, מוצאים אנו בספרד גישה שונה. כותב הרמב"ן⁵⁵:

"...אין מדקדקין במעות פורים אלא כל הפושט ידו ליטול ונתנין לו. וכן מנהג בכל ישראל ואפילו ליתן לגויים⁵⁶, דהואיל ואין מדקדקין בדבר ונתנין לו⁵⁷ לכל, אם אין אנו נותנין לגויים יש בו משום איבה, ותנן⁵⁸: מפרנסין עניי גויים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום".

52. על מהותן של התקנות שנתקנו "מפני דרכי שלום" עתיד אני לעמוד בהרחבה בעז"ה במקום אחר, ואין להאריך בעניין זה כאן.
53. על הצורך להבחין — בהקשרים אחרים — בין דרגות שונות של איסורים, ראה שו"ת הרמב"ם, מהרורת בלאו, סי' ריח. וראה בספרי: מעשה הבא בעבירה, ירושלים תשמ"א, עמ' 17.
54. רק ב"הגהות המנהגים" שעל ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא (מהרורת ש' שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' קס), לאחר שהוא מביא בשם הגהות מיימוניות את ההכחנה שמקורה במהר"ם, הוא כותב בשם הראב"ן שכן המנהג בכל ישראל לתת אף לנכרים. המהדיר שם ציין שלא מצא כן בספר ראב"ן, ובאמת אין אלו דבריו של ראב"ן אלא נפל שיבוש וצ"ל: הרמב"ן, שדבריו מובאים מיד בסמוך.
55. בחידושיו לבבא מציעא עח, א. ד"ה הא דתנן: מביאו נימוקי יוסף על הדין ב"מ, פרק ששי, דפוס וילנא, דף מח, ע"ב, ר"ה מגבת פורים.
56. יש מקום לפרש, שהפיסקא: "ואפילו ליתן לגויים" אינה חלק מן המנהג, אלא זו הוראתו של הרמב"ן עצמו. אבל לעניות דעתי נראה יותר לפרש, שבכך מעיד הרמב"ן על המנהג שהיה קיים.
57. אין לגרוס את המילה "לו": וכך גם על פי הנוסח בנימוקי יוסף, שם, ובהגהות המנהגים, שם.
58. צ"ל: "ותניא", שזו ברייתא (דאה לעיל, הערה 42). וראה מה שמביא הר"ש אברמסון, כללי התלמוד ברובי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 56, בכלל מס' 40, על פי חידושי הרמב"ן לשבת מח, כ. ד"ה של: "ומשום דעיקר ברייתא זו שנויה במשנתנו, קאמר בגמרא תנן, וכיוצא בה בתלמוד הריבה" (וראה גם שם, כלל מס' 41). לברייתא דנן יש צד משותף — מבחינת דיני הצדקה — עם המשנה שבדראש הסוגיה ("אין ממחין ביד עניי עובדי כוכבים בלקט שכחה ופאה" וכו' — גטין נט, ב), ויתכן איפוא שגם בלשון הרמב"ן עצמו נעשה שימוש ב"תנן" כאשר עיקר הברייתא שנוי במשנה, או אף כשיש לה עניין משותף עם המשנה.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתסא

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

כפי הרמב"ן אין כל התנגדות למנהג זה, והוא אף נותן לכך ביסוס במשנה בה נמסר על התקנה לפרנס עניי גויים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום. אלא, שבניגוד למהר"ם, שאינו מוצא בנימוק של "מפני דרכי שלום" אלא בסיס להכשרתו, בדיעבד, של המנהג, הנה הרמב"ן אינו מוצא במנהג כל פסול, גם לכתחילה.

מסתבר, שהרמב"ן לא הכיר את פסקו של ר' קלונימוס הזקן האוסר את המנהג, ולא מצא שיש במתן מתנות לעניי נכרים בפורים כל איסור שהוא — לא איסור גמור (גזל) ולא איסור מוסרי⁵⁹. ויתכן, שגם אם לדעתו יש בכך איסור כלשהו, מכל מקום כשמדובר בחשש איבה, אין כל איסור.

יש לשים לב להבדל העקרוני שבין איזכורו של הנימוק "מפני דרכי שלום" בתשובתו של מהר"ם, ובין איזכורו של נימוק זה בהסברו של הרמב"ן. אצל מהר"ם לא נזכר אלא נימוק זה, ותו לא. ואולם, אצל הרמב"ן הנימוק העיקרי הוא "משום איבה". ההבדל בין שני הנימוקים הוא, שבעוד שמכוחו של הנימוק: "מפני דרכי שלום" אין להתיר איסורים כלל, הנה מכוחו של הנימוק "משום איבה" יש ראשונים הסבורים שניתן אפילו להתיר איסורים (ובלבד שמדובר באיסורים דרבנן), ודעתו של הרמב"ן — כפי שעולה מדבריו במקום אחר — היא, שבמקום איבה לא גזרו חכמים.

נימוק זה של "משום איבה" נמצא, לדוגמא, אצל הרבה מן הראשונים כנימוק לביטולם, למעשה, בזמן הזה, של כל הדברים שנאסרו בימי אידיהן של עכו"ם⁶⁰. מדבריהם של כמה מהראשונים ניתן ללמוד, שכאשר קיים השיקול של "משום איבה", ניתן להתיר את האיסורים (שהם מדרבנן), אף שהאיסור היה כללי⁶¹. אבל לפי ראשונים אחרים, מעיקרא "לא החליטו [=חכמים] איסורן ולא השוו מידותיהם, ואינה כשאר איסורן, אבל הכא לא החליטו איסורן אלא לפי המקום ולפי הזמן... אלא ודאי כך היה דעת חכמים מתחילה, שיהא הכל לפי המקום והזמן"⁶². זוהי גם שיטת הרמב"ן. בחידושו⁶³ מעורר הוא את השאלה: "הואיל וגזרו בו, אף על פי שבטל דבר [=טעם] לא בטלה גזרה", וכיצד ניתן להתיר איסורים אלה משום איבה? תשובת הרמב"ן לכך היא, שמוכח מן התלמוד "שלפי המקומות אסרו ולפיהן התירו". כלומר, כך היתה הגזירה לכתחילה, שתחולתה תהיה לפי תנאי המקום והזמן.

האיסורים שנקבעו ביחס לימי אידיהן של נכרים היו בגדר של איסורים גמורים, ולמרות זאת, לפי שיטת הרמב"ן וסיעתו, במקום איבה לא גזרו חכמים. ודאי איפוא שבענייננו, גם אם יש איסור כלשהו בהשוואת נכרי ליהודי, דעת הרמב"ן היא שבמקום איבה אין האיסור הזה חל.

59. דומה, שגם מן העובדה שאין הרמב"ן מזכיר את ההתנגדות למנהג בשמו של רבינו אפרים, ניתן ללמוד לעניין זהותו של רבינו אפרים. הרמב"ן מרבה לצטט את רבינו אפרים תלמיד הרי"ף, וכפי שמוכיח הרי"ף שציפנסקי בספרו (לעיל, הערה 31), עמ' 175, הוא אף שאב ממקור ראשון, ולדעתו היה לו ספרו של רבינו אפרים במקור. אילו רבינו אפרים תלמיד הרי"ף היה בעל הדרשה שאותו מזכיר מהר"ם, קרוב לשער שהרמב"ן היה מכיאו, כמיוחד נוכח העובדה שהוא עצמו אינו מסחייג כלל ממנהג זה.

60. ראה עבודה זרה ב, א.

61. ראה תוספות, עבודה זרה ב, א, ד"ה אסור. וראה גם תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, מהדורת אידלברג, סי' כא, והמקורות הנוכרים שם, בהערה 7.

62. חידושי הריטב"א לעבודה זרה ו, ב, ד"ה לא אשקליה.

63. חידושי הרמב"ן לעבודה זרה יג, א, אר"ה ורתניא.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

ד"ר אליאב שוחטמן

[תחשב]

ה. ההבדל בין מנהג אשכנז ומנהג ספרד

ההבדל בין מנהג ספרד, כפי שביססו הרמב"ן, ובין מנהג אשכנז, כפי שסייגו מהר"ם מרוטנבורג, הוא משמעותי. לפי מנהג ספרד, עצם העובדה שבפורים ניתנים מתנות לכל מי שפושט ידו די בה כדי לשמש נימוק מספיק להחיר מתן מתנות גם לעניי נכרים, שכן אם לא יתנו להם יש חשש לאיבה. אין איפוא כל חשיבות לכך אם כבר נהגו לתת להם, אם לאו. לפי מנהג אשכנז, לעומת זאת, לכתחילה אסור לתת לנכרים, ורק אם כבר נהגו אין לבטל את המנהג מפני דרכי שלום.

דומה בעיניי, שחילוק מנהגים זה שבין אשכנז וספרד אינו אלא אחד הביטויים לחילוקי השקפה יסודיים יותר בדבר המשמעות הנודעת ל"מפני דרכי שלום" ו"משום איבה" ביחסים שבין יהודים וגויים. תקנות שונות נתקנו על-ידי חז"ל ביחס לגויים "מפני דרכי שלום", ועוד הלכות נומקו בטעם של "מפני איבה". תקנות והלכות אלו ניתנות להתפרש בשני אופנים: (א). כל תכליתן למנוע הרגשת אפליה אצל הגוי, וממילא — במצב דברים שאין הגוי המסוים עשוי לחוש באפליה כלשהי כלפיו, אין צורך בקיומן של הלכות אלו. (ב). לתקנות ולהלכות אלו ערך מוחלט שאינו קשור עם הרגשתו האישית של גוי זה או אחר, אלא הן נועדו ליצור מערכת יחסים מסוימת בין הציבור היהודי והנכרי, וממילא — עצם העובדה שביחס לגוי מסוים אין חשש לאיבה, או שבמעשה מסוים אין חשש להיווצרותה של הרגשת הפליה אצל גוי כלשהו, אינה נימוק מספיק להתחמקות ממילוי אחר אותן הלכות. דומה, שביטוי להבדלי השקפות אלו, ניתן למצוא במחלוקת רש"י והרשב"א בפירושה של הברייתא⁶⁴: "וקוברין מתי נכרים עם מתי ישראל מפני דרכי שלום". רש"י פירש⁶⁵: מתעסקין בהם [=במתי נכרים] אם מצאום הרוגים עם מתי ישראל". מתוך פירושו משמע, שדווקא כאשר מתעסקים עם מתי ישראל יש חובה להתעסק גם עם מתי נכרים, שאם לא כן יטענו הנכרים שהיהודים נוהגים כלפיהם בחוסר שוויון, אבל אם נמצא גוי מת (לבדו) על ידי יהודי — אין התקנה הנזכרת חלה עליו, שכן יוכל לתרץ את חוסר רצונו להתעסק עם המת בכך שאינו רוצה להזדהס במלאכה זו⁶⁶.

הרשב"א⁶⁷ פירש את הברייתא הנזכרת באופן אחר. לדעתו, המשמעות של "עם מתי ישראל" היא: בדומה או בשווה, למתי ישראל, דהיינו: כשם שיהודי מצווה להתעסק עם מתי ישראל, כך גם הוא מצווה להתעסק עם מתי נכרים. לפי פירוש זה, תקנה זו — בדומה לתקנות אחרות הנזכרות באותה סוגייה — ביקשה ליצור שוויון בין ישראל ונכרים בעניינים הנזכרים שם, והיא חלה אפוא לא רק כשהנכרי עלול לחוש ביחס של אפליה כלפיו, אלא גם כשיש בידי היהודי להתחמק בתירוץ כלשהו, גם אז התקנה חלה עליו. קרוב לשער, שבשיטתו העקרונית של הרשב"א נוקט גם הרמב"ם, אף שאין הדברים מפורשים. בסוף פרק עשירי מהלכות מלכים⁶⁸, כשהרמב"ם חותם את ההלכות המתייחסות לנכרי, הוא כותב: "וכן יראה לי שנוהגין עם גרי תושב בדרך ארץ וגמילות חסדים כישראל... אפילו העכו"ם ציוו חכמים לבקר חוליהם ולקבור מתייהם עם מתי ישראל ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל מפי דרכי שלום. הרי נאמר: 'טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו', ונאמר: 'דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום'". הלשון שבה נוקט הרמב"ם כאן: "ציוו חכמים",

64. גטין סא, א. 65. שם, ד"ה עם מתי ישראל.

66. ראה חידושי הרשב"א לגטין סא, א, ד"ה הא דתניא, על פי הסוגיה בעבודה זדה, כו, א.

67. שם. 68. הלכה יב.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תחטג]

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

רגילה כפי הרמב"ם כאשר הוא מתייחס לחובות מוסריות⁶⁹. הרמב"ם גם חותם כפסוק מן המקרא המלמד על חובותיו של האדם לנהוג בדרכי ה' כלפי כל הברואים. אילו פירש הרמב"ם שהתקנות שנתקנו "מפני דרכי שלום" מתייחסות לצורך למנוע אצל הנכרי הרגשה סובייקטיבית של אפליה, אבל כשניתן לסלק בדרך כלשהי הרגשה זו אין התקנות הללו חלות, לא היה לו להשתמש בלשון "ציון חכמים" ולחתום כפסוק הנזכר — דבר המלמד על כך שלדעת הרמב"ם החובה למלא אחר התקנות היא מוחלטת, ואינה תלויה בהרגשתו הסובייקטיבית של הנכרי⁷⁰. יש מקום אפוא לסברה, ששיטת הרמב"ם היא, שהתקנות שנתקנו מפני דרכי שלום אינן תקנות של "בדיעבד" אלא הן תקנות של "לכתחילה", והן מכוונות לא רק למנוע הרגשת הפלייה אצל נכרי מסויים, אלא גם להשגת התכלית של שלימותו המוסרית של היהודי, לא רק בהנהגתו עם חבירו היהודי אלא גם בהנהגתו עם הנכרי^{70*}.

הרמב"ן, שדבריו הם המקור למנהג ליתן מתנות לעניי גויים בפורים כדי למנוע איבה בין יהודים וגויים, ידוע גם שלא רק דרש כך, אלא גם כמי שעשה מעשה — בעניין אחר — מתוך אותה מגמה של מניעת איבה. באחת מתשובותיו נשאל הרשב"א⁷¹, תלמיד הרמב"ן, אם מותר לרופא יהודי לרפא נכרייה כדי שתתעבר, וזאת לאור האיסור החל על מיילדת, שלא ליילד נכרייה מפני שמגדלת בן לעבודה זרה⁷². הרשב"א פוסק, שתמורת שכר מותר אף למיילדת לעשות את מלאכתה, כפי שנאמר בגמרא⁷³, "וכל שכן רופא שמרפא לכל, ואם אינו מרפא אתהן — היא להו איבה טפיי". כסוף תשובתו מעיד הרשב"א על רבו וכותב: "ואני ראיתי את הרב רבינו משה ב"ר נחמן ז"ל שנתעסק במלאכה זו אצל הנכרית בשכר"⁷⁴. מעשה (או אולי מעשים) זה של הרמב"ן לא נשאר ללא תגובה, שכן רבינו יונה כתב לו על כך: "כתב עליך ברכה שאתה מרבה זרעו של עמלק"⁷⁵. ככל הנראה סבור היה רבינו יונה, שאם אפשר להשתמט מהושטת סיוע לנכריה שתתעבר, לא נכון היה לעשות כן, ולעומתו סבור היה הרמב"ן שאין מקום להשתמט מכך. ויש מי שכתב, "דסבר הרמב"ן שפעולה רפואית מובהקת ומצטיינת של רופא ישראל עבור נכרי יש בה משום קידוש ה', וחיוב עם ישראל

69. מאמר בנושא זה עתיר להתפרסם בקרוב על-ידי אביעד הכהן, וממנו עמתי על דרכו של הרמב"ם בשימוש במטבע לשון זו: על כך נתונה לו תודתי.

70. וראה שיירי הקרבן לירושלמי גטין ה. ט, סד"ה וקוברין: "מדמייתי [=הרמב"ם] קרא קמא משמע דבכל ענין קוברין מתיהם ועושין להם כל הדברים, שחובה עלינו לילך במידותיו ברוך הוא בכל יכולתנו".

70*. אכן, בהלכות עבודה זרה י. ו, פסק הרמב"ם — לאחר שהוא מביא בהלכה הקודמת כמה מהדברים שנתקנו מפני דרכי שלום — ש"אין כל הדברים האלו אמורים אלא בזמן שגלו ישראל לבין האומות או בזמן שיד הגויים תקיפה, אבל בזמן שיד ישראל תקיפה על אומות העולם אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו... ולפי זה, אין לכאורה ל"דרכי שלום" ערך מוחלט, אלא זמני כלכד. אבל לעניות דעתי, הלכה זו מתייחסת לכל הדברים שהותרו באותו פרק ביחס לנכרים בארץ ישראל, כמו השכרת דירות (הלכה ג) ומכירת פירות (הלכה ד), ועל כך אומר הרמב"ם, שאין ההיתרים הללו — וכן הדברים שנתקנו מפני דרכי שלום — אמורים, אלא כשאין יד ישראל תקיפה, אבל כשיד ישראל תקיפה, יש איסור על נכרי להתגורר בארץ ישראל (אלא אם כן הוא גר תושב) ולכן אין מקום לכל אותן הלכות. יוצא לפי זה, שגם כשיד ישראל תקיפה — יש קיום להלכות שנתקנו מפני דרכי שלום: או בארץ ישראל כשמדובר בנכרי שהוא גר תושב, או בחוץ-לארץ בסתם נכרי.

71. שו"ת הרשב"א, חלק א, סי' קכ. 72. ראה עבודה זרה כו. א. 73. עבודה זרה, שם.

74. ובנוסף שנמצא באחר מדפוס שו"ת הרשב"א הוא חותם: "בשכר לרפאתה כדי שתתעבר"; ראה תשובות הרמב"ן, מהרורת רח"ד שענועל, ירושלים תשל"ה, סי' קכ, הערה 3 של המהדיר (באותו סימן מובא המעשה בשם הרמב"ן על-פי שו"ת הרשב"א הנ"ל).

75. מובא בבית יוסף, יו"ד, סוף סימן קנד.

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתסר]

ד"ר אליאב שוחטמן

בעיני הנכרים, ולכן אם אין להלכה גרר איסור, יש בזה צד מצוה, ואין להמנע ממנה⁷⁶.

1. המנהג בפסיקת ההלכה

כיצר מצאו מנהגים אלו ביטוי בספרות הפוסקים? ספר הפוסקים הראשון שבו נזכר המנהג לתת מתנות לעניי נכרים הוא הטור⁷⁷ שזה לשונו: "חייב כל אדם ליתן מתנות לעניים... ואין מדקדקין בהן, אלא כל מי שפושט ידו ליטול נותנין לו, אחד ישראל ואחר עכו"ם". אף שהטור אינו מציין במפורש כי מקורה של הסיפא הוא במנהג, אין ספק שזה המקור לרבריו, והשאלה הנשאלת היא: איזה מנהג שימש יסוד לפסקו של הטור — מנהג אשכנז, או מנהג ספרד. בבית-יוסף מביא המחבר כמקור לפסיקה זו שבטור, הן את דברי הרמב"ן "שכן מנהג בכל ישראל" וכו', והן את חילוקו של מהר"ם מרוטנבורג בין מקום שכבר הורגלו לתת למקום שלא הורגלו לתת. וביחס לפסקו של הטור כותב המחבר: "ורבינו אפשר שבמקום שנהגו קאמר בדוקא או בעיר חדשה אם צריכים לנהוג כך מפני דרכי שלום". לפי פירושו של הבית-יוסף, יש לבאר את פסקו של הטור כמתייחס רק למקום שנהגו, או אפילו אם לא נהגו בכך ובלבד שיש צורך לנהוג כך מפני דרכי שלום, אבל במקום שלא הורגלו בכך ואין הכרח להרגילם (מפני דרכי שלום), מודה הטור שאין לקיים את המנהג⁷⁸. לפירוש זה, מנהג אשכנז כפי שסוייג על ידי מהר"ם מרוטנבורג הוא איפוא המונח ביסוד פסקו של הטור.

ולולי דמסתפינא הייתי אומר, שמלשון הטור נראה שפסק על פי מנהג ספרד שאינו מבחין בין לכתחילה ודיעבד ושנימוקו הוא "משום איבה". כפי שראינו לעיל, הטעם של "משום איבה" גורם לכך שיש לנהוג על פי מנהג זה — לפי הרמב"ן — גם לכתחילה; במתן מתנות לכל מי שפושט ידו חוץ מנכרים יש חשש של איבה, וכדי למנוע איבה יש לכתחילה לתת לכל עני, כולל עניי נכרים. מתוך שהטור לא סייג דבריו, נראים הדברים שפסק על פי מנהג ספרד ולא על פי מנהג אשכנז⁷⁹.

מכל מקום, מרן המחבר, נאמן לפירושו שבבית-יוסף, פסק בשולחן ערוך כדלהלן⁸⁰: "כל מי שפושט ידו ליטול נותנים לו, ובמקום שנהגו ליתן אף לעכו"ם נותנים". ופרשו המפרשים שיסודה של הלכה זו הוא בנימוק של "מפני דרכי שלום"⁸¹, דהיינו רק בדיעבד, "אבל

76. הרב יהודה סגל, בענין רפואה לנכרים, הרום, חוברת מד (תשל"ז), עמ' 111.

77. טור או"ח, סי' תרצד.

78. וראה מאמר מרדכי על שו"ע או"ח, סי' תרצד, ס"ק ב.

79. דומה בעיניי, שכך הבין כדעת הטור ר' משה מפרעמסלא, תלמיד מהרש"ל, בספר מטה משה, חלק חמישי, סי' תתרטו, ורשה תרל"ו, עמ' צו, בספרו: תולדות הפוסקים, ח"ב, ניו יורק תש"ז, עמ' 216, כותב אמנם ח' טשרנוביץ ("רב צעיר"), כי "בענין המנהגים נוטה [=הטור] למנהגי אשכנז". אבל הדברים צריכים עיון רב, ומכל מקום ראה א"א אורבך, מדרכי הקודיפיקציה — על ספר הטורים לר' יעקב ברבי אשר, ספד היובל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות (1979-1980), עמ' 11. בהקשר זה מן העניין להעיר, שבספר המנהגים לר' אברהם קלוזנר, מהדרת ר"י דיסין, ירושלים תשל"ח, עמ' עט, מובא בין מנהגי פורים (בסעיף ט), על פי הטור: "וחייב אדם ליתן מתנות לעניים... כל מי שפושט ידו ליטול נותנין לו אחד ישראל. או"ח [=אורח חיים]". ובהערות השלים המהדיר (על פי הנוסח שבטור): "ואחד עוג"ג". ויתכן שאין זו השמטה מקרית, אלא מכיוון שאין הלכת הטור מתיישבת עם מנהג אשכנז כזה, לאור התנגדותם של ר' קלונימוס ואחרים, הושמטה הסיפא במכוון.

80. שו"ע או"ח, סי' תרצד, סעיף ג.

81. ראה מגן דוד, לשו"ע, שם, ס"ק ב. וכן כתב ר' חיים יאיר בכרך בפירושו מקור חיים לשו"ע או"ח, סי' תרצד, סעיף ג, שאין זה אלא "בענין חשש איבה ומפני דרכי שלום, דבלאו הכי אסור. וטוב יותר לזרוק להם".

אתר דעת - המכללה האקדמית הרצוג

[תתסה

על המנהג ליתן מתנות לאביוני נכרים בפורים

לכתחילה אין לנהוג ליתן לעכו"ם⁸². ובעל "הלבוש" כתב במפורש⁸³: "...כל מי שפושט ידו ליטול נותנים לו שישמח בשמחת פורים, אחד ישראל ואחד עכו"ם, משום דרכי שלום, שאם לא יתנו לו יש שם איבה. והני מילי במקום שהורגלו העכו"ם ליתן להם, אבל במקום שלא הורגלו אסור ליתן להם, ומתנות לאביונים באביוני ישראל מיירי". יוצא איפוא, שבעניין זה נפסקה ההלכה דווקא על פי מנהג אשכנז, והמנהג עליו מוסר הרמב"ן. שנותנים מתנות לעניי נכרים אף לכתחילה, נדחה מהלכה⁸⁴.

גם אצל הפוסקים כדורות האחרונים ניכרת המגמה למעט בהיקף תחולתו של המנהג. כעל ערוך השולחן, עם זאת שהוא כותב כי "במקום שנהגו ליתן אף לכותי, נותנים מפני דרכי שלום", הוא מוסיף וכותב: "אלא דמעות פורים [=בניגוד לצדקות בדרך כלל], כיון דהם רק לשמחת פורים, מהראוי שלא ליתן רק [=אלא] לישראל"⁸⁵. ובעל כף החיים, לאחר שהוא מביא מדבריו של הבית"וסף על המקרים בהם יש לקיים את המנהג מפני דרכי שלום, הוא כותב: "ומכל מקום אם אפשר יש ליתן לעניי ישראל ומה שנותן לעכו"ם יהיה אך למותר מפני שיש טעם בסוד למתנות לאביונים... ואיך אפשר להיות על ידי עכו"ם?"⁸⁶.

ולבסוף, האם בנתינת מתנות לאביוני נכרים — במקום שיש ליתן להם מכוח המנהג, מפני דרכי שלום — אפשר לצאת ידי המצווה? לאור העובדה שתכלית המצווה היא שיוכלו עניי ישראל לשמוח בשמחת פורים שבה הם מצווים, הסברה היא שכל עוד לא קיים אדם את חובתו שעל פי דין לא יצא ידי חובתו במתן מתנות למי שמוותר לתת לו רק מכוח מנהג. וכך אמנם כתב בעל חוות-יאיר⁸⁷: "אף לגוים נותנים... מצוה שלוח מנות⁸⁸ לכולי עלמא לא יצא בגוים, דקיימא לן 'רעהו' דוקא"⁸⁹; נראה, שההתייחסות היא גם לדין מתנות לאביונים.

82. ראה מגן אברהם לשו"ע, שם, ס"ק ו.

83. לבוש החרו, סי' תרצד, סעיף ג.

84. מטעם זה לא ציין הרמ"א בהגהותיו מאומה על הלכה זו, בקשר עם מנהג אשכנז בנדון, שהרי פסקת השולחן ערוך תואמת מנהג זה.

85. ערוך השולחן, או"ח, סי' תרצד, סעיף ז; אבל מכל מקום הוא מסיים: "אמנם מכל מקום היכי דנהוג נהוג".

86. כף החיים על שו"ע או"ח, סי' תרצד, ס"ק לח.

87. מקור חיים על שו"ע או"ח, סי' תרצד, סעיף ג.

88. רצונו לומר: מתנות לאביונים, ועל כל פנים דבריו מתייחסים גם לכך, עיי"ש.

89. הוא מציין לראיה לבכא קמא לו, ב. לעניין "שור רעהו", ומוסיף: "ומה שכתוב [שמות יא, ב]: 'איש מאת

רעהו' — שאני לפני מתן תורה".